

Олена Походяща

ПОРТРЕТИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ З РОДИННОЇ КОЛЕКЦІЇ БУТОВИЧІВ

Стаття присвячена дослідженню портретів гетьмана Івана Мазепи з родинної колекції Бутовичів. Вони нині зберігаються в Національному музеї історії України. Завдяки комплексному дослідженню автор розглядає питання наукової атрибуції творів, їхньому датуванню та походженню, ідентифікації портретованої особи.

Ключові слова: портрет, гетьман, Іван Мазепа, музей, наукова атрибуція, Степан Бутович.

Іконографії гетьмана Івана Мазепи присвячено десятки праць у вітчизняній історіографії, однак питання атрибуції та відтворення образу цієї видатної постаті ще залишається відкритими. При дослідженні творів, їхнього візуального та порівняльного аналізу важливим питанням є походження картин, гравюр, що надає можливість проведення детальнішої наукової атрибуції. Відкриті питання навколо ідентифікації образу гетьмана Івана Мазепи змушують науковців повернутися до вивчення його портретів. Атрибуція та переатрибуція творів мистецтва в сучасних музейних колекціях є вельми актуальним питанням сьогодення, оскільки низка старовинних музейних експонатів потребує докладного наукового опрацювання. Не винятком є два портрети гетьмана Івана Степановича Мазепи з родинної колекції Бутовичів із зібрання Національного музею історії України (далі – НМІУ) (НМІУ, інв. №№ М-168, 54).

Представники козацьких родин бажали бачити зображення гетьманів та козацької старшини в своїх домівках. Портрети І. Мазепи здобули особливої популярності, однак низка таких творів є «хибними» образами. Особливо цінним для відтворення історичної дійсності є прижиттєві зображення та копії з них, якими є портрети І. Мазепи з колекції НМІУ (інв. № М-168, 54). Для вивчення творів була застосована комплексна наукова атрибуція із залученням широкого спектру методів дослідження [8].

Портрети гетьмана Івана Мазепи з родинної колекції Бутовичів надійшли до музейного зібрання з перших років його відкриття від статського радника Володимира Бутовича (до 1924 р.). Встановлення того фактора, що представлені портрети Івана Мазепи походять з колекції козацької родини Бутовичів, а саме були власністю осавула Степана Івановича Бутовича, сучасника Івана Мазепи, який знав та бачив гетьмана, або ж його сину Стапану, свідчать на користь того, що портретована особа є саме Іваном Мазепою (НМІУ, інв. № М-163). Бутовичі належали до козацької старшини, дружина Степана Бутовича Марія Лизогуб була донькою чернігівського полковника Якова Лизогуба. У 1689 р. він займав посаду суддівського старости, з 1709 р. став генеральним осавулом канцелярії гетьмана Івана Скоропадського (1709–1717 рр.). Бутовичам вдалося зберегти портрет Івана Мазепи, незважаючи на те, що усі зображення гетьмана знищувалися. Після звинувачення І. Мазепи у так званій «зраді Москві» та накладенні на нього анафема, портрети гетьмана вилучалися з осель та монастирів для знищення. У листопаді 1708 р. О. Меншиков наказав нашвидкуруч збудувати шибеницю й принести з батуринського палацу портрет гетьмана. Під захоплені вигуки п'яних стрільців, на очах у пов'язаних до купи бранців зображення гетьмана «повісили... посеред міста Батурина». Гетьманську резиденцію розграбували й спалили вщент. Такої ж долі зазнали численні маєтки гетьмана й навіть церкви, де були його зображення як благодійника

© Походяща Олена Борисівна – кандидат історичних наук, заступник головного зберігача Національного музею історії України (м. Київ).

Портрет гетьмана І. Мазепи. Лівобережна Україна, II третина XVIII ст. Полотно, олія. 74 x 59 см. НМІУ-М – 168.

[7]. Можливо, саме з цього батуринського зображення і був написаний портрет І. Мазепи.

З візуального дослідження портрета І. Мазепи за інв. № М – 168 встановлено, що полотно виконано в найкращих традиціях української парсуни невідомим майстром Лівобережної України (полотно, олія, 74 x 59 см). На портреті зображено чоловіка середнього віку, без головного убору, волосся та вуса чорні. Одягнений він у синій жупан та червону сорочку. Через праве плече перекинута синя муарова стрічка ордену Св. Андрія Первозваного. На грудях з лівого боку – орден Білого Орла. У правому верхньому куті герб «Курч» з літерами: І(Іван) М(Мазепа) Г(гетьман) В(війська) Ц(царської) В(величності) Є(його) П(пресвітлого) З(запорозького): ІМГВЦВЄПЗ [6].

Звернення до просопогічного дослідження також надає нам інформацію про образ портретованого. У різних описах Батурина й спогадах сучасників, присвячених Мазепі, нас цікавлять, в основному, ті рядки, в яких ідеться про характерні зовнішні риси, що надають достовірний матеріал про особливості просопографічного портрету гетьмана. Зазвичай всі звертали увагу на виразні темні великі очі гетьмана, на палаючий у них вогонь, його прискіпливий пильний погляд. Історик мистецтва другої половини XIX ст. Д. А. Ровинський, використавши спогади сучасників про гетьмана, спробував відтворити образ у писемному вигляді: «Мазепа був росту середнього, худорлявим, мав невеликі чорні вогненні очі, погляд гордий та суворий, посмішку уїдливу; видавався замріяним, але любив веселощі. Пронизливий розум його стежив за вчинками людей, вмів вивідувати їх таємниці; сам Мазепа був потайним та обережним в найвищому ступені» [9]. Таким чином створюється образ дуже енергійної та дійової людини, спроможної швидко приймати рішення, хоча й не позбавлені непередбачених наслідків. За просопографічними описами, образ відповідає описам, окрім статури, – на портретах з НМІУ портретований не є худорлявою людиною. Така невідповідність може пояснюватися двома факторами – портрет писався з оригіналу, де Іван Мазепа був ще молодою особою (на гетьманських портретах він виглядає худорлявим) або ж через пізніше написання та своє уявлення художника гетьман набув «більш поважного» вигляду.

Після надходження до музейної збірки саме це зображення І. Мазепи було відмічено Д. Щербаківським та Ф. Ернстом найбільш достовірним та обрано серед десятка інших зображень гетьмана для виставок «Український портрет XVII-XX ст.» у 1924 р. та «Українське малярство XVII-XX ст.» у 1929 р. [4; 10]. Цінні наукові розвідки цього портрета залишив для нас М. Грушевський, який зазначав про приналежність твору до родини Бутовичів. Також з цих досліджень ми дізнаємося, що стрічка Андрія Первозванного була домальована пізніше під час проведення реставрації полотна художником-кріпаком генерала М. Г. Репніна-Волконського в Яготині у XIX ст., що давало привід довгий час хибно датувати твір XIX ст. Цей саме художник-реставратор, окрім орденської стрічки, невдало замальовував кракелюр різного ступеня, що з'явився з часом на портреті [1].

На зворотному боці портрета знаходився текст, зроблений прадідом Володимира Бутовича – чернігівським та вітебським губернатором, дійсним статським радником Олексієм Бутовичем: «Малыя Россіи обоихъ сторонъ Днепра и Войска Запорожского Гетманъ и ордена С. Андрѣя первозванного кавалеръ Иванъ Степановичъ Мазепа, избранъ гетманомъ 1687 года іюля 25 дня, измѣнилъ Царю Петру Алексѣевичу 1708

*Портрет гетьмана І.Мазепи.
Київ, початок ХХ ст. Полотно, олія.
70 х 60 см. НМІУ-М – 54.*

и предался Королю Шведському Карлу двенадцатому, съ которымъ по разбитіи сего подъ Полтавою 1709 года іюня 27 дня въ Молдавію бѣжалъ, и тамъ свою жизнь кончилъ» [2]. Під час реставрації портрета в 50-х рр. ХХ ст. в ННДРЦУ Тарасовим було поновлене живописне тло та здубльоване полотно таким чином, що написи, зафіксовані М. Грушевським із зворотного боку, були, на жаль, втрачені. Знайдені розвідки М. Грушевського, музейна документація та архівні дані, візуальне обстеження полотна та порівняльний аналіз із іншими зображеннями гетьмана не «закривали» тему з атрибуцією твору [3; 8].

Проведене техніко-технологічне дослідження в бюро науково-технічної експертизи АРТЛАБ (№ 511 від 25.10.2010 р.) підтвердило візуальне, порівняльне та джерелознавче дослідження – твір був написаний у ХVIII ст., а не в ХІХ ст., як довгий час вважалося в музейному оточенні. Отже, за аналізом лабораторних досліджень методом оптичної мікроскопії, в УФ випромінюванні, методами

ГЧ рефлектографії, рентгено-флюоресцентного аналізу (РФА) та ГЧ спектроскопії досліджено ґрунт та фарбовий шар полотна та визначено, що твір датується 1730-1760 рр. Лабораторні дослідження свідчать, що портрет написаний невдовзі після смерті портретованого. Відповідно до зазначених дат вірогідніше всього, що замовником портрета був бунчуковий товариш (1723–1746) Степан Степанович Бутович, син осавула Степана Івановича Бутовича. У родинній збірці Бутовичів перебували портрети інших представників козацької верхівки та їх членів родини, які сьогодні можна побачити в музейних збірках України (НМІУ, НХМУ). Пізніші домальовки пояснюють невідповідність молодого образу гетьмана, на грудях якого зображений орден Андрія Первозванного, отриманого ним 8 лютого 1700 р., коли гетьману минув уже 61 рік.

За результатами проведеної експертизи портрета Івана Мазепи в 2017 р. було встановлено, що твір є пам'яткою культури національного рівня значення першого порядку, доведена його автентичність. У сукупності оцінок якості, що описують пам'ятку, вона має дуже високу цінність для національної історичної науки та світової історії й культури, за індексом загальної виховної цінності є пам'яткою культури світового рівня значення другого порядку. Незважаючи на часткові домальовки (герб, орден та стрічка Андрія Первозванного) та втрати написів на звороті полотна під час реставраційних робіт у ХІХ-ХХ ст., портрет гетьмана І. Мазепи з колекції НМІУ є автентичним, цінним історичним та культурним артефактом [5].

Копія портрета Івана Мазепи (полотно, олія, 75 х 60 см., інв. № М-54) з попереднього розглянутого твору також походить з колекції Бутовичів. Твір має історичне та культурне значення, хоча за якістю виконання значно поступається оригіналу. Замовлення Бутовичами портрета І. Мазепи для «першого історичного музею» свідчить про надзвичайну історичну цінність цих зображень, впевненість родини, що на ньому зображений саме гетьман, а не хто інший. З розвідок Михайла Грушевського ми також дізнаємося, що копію портрета замовляв статський радник Володимир Миколайович Бутович у 10-20 рр. ХХ ст. [2] Під час Другої світової війни портрет вивозили на евакуацію в Уфу. Копія портрета Івана Мазепи з колекції НМІУ в мистецькому виконанні поступається оригіналу, хоча композиційно його повторює. Сьогодні він є окрасою розділу експозиції «Доба Гетьманщини» в Національному музеї історії України. Портрет є копією, тобто пам'яткою автентичного вигляду, та тим не менше у сукупності оцінок якості має дуже високу цінність для національної історичної науки та світової історії й культури в цілому.

Більшість портретів Івана Мазепи, що збереглися до сьогодні в музейних та приватних колекціях, написані за гравюрою О. Осипова «Іван Мазепа» (1822 р.), виконаної з портрета російського художника Івана Нікітіна «Напольний гетьман» (1725 р., ДІМ). На відміну від «нікітенських» образів, портрет Івана Степановича Мазепи з НМІУ (інв. № М-168) є одним з старовинних та відомих на сьогодні живописних зображень гетьмана. І хоча за результатами аналітичних та технологічних досліджень портрет гетьмана виявився не прижиттєвим, а написаним для родини Бутовичів через кілька десятиліть з невідомого оригіналу, він є унікальним джерелом для вивчення та важливим артефактом для істориків. Завдяки комплексному дослідженню та проведеної експертизи творів приходимо висновків, що обидва розглянуті портрети Івана Мазепи з колекції Бутовичів, що нині зберігаються в НМІУ (інв. №№ М-168, 54), мають визначну історичну та культурну цінність для української держави.

1. Грушевський М. До портрета Мазепи // ЗНТШ. – 1909. – Т. 92. – С. 246–248.
2. Грушевський М. Ще до портрета Мазепи // ЗНТШ. – 1910. – Т. 94. – С. 162–170.
3. Дмитрієнко М.Ф., Походяща О.Б. Иконография гетмана Ивана Мазепы у Вітчизняних та іноземних пам'ятках // Сіверщина в історії України. Зб. наукових праць. – Київ-Глухів, 2013. – С. 212–220.
4. Ернст Ф. Українське малярство XVII–XX ст. – К., 1929. – 102 с.
5. Індутний В.В., Походяща О.Б. Атрибуція та експертиза портрета гетьмана Івана Мазепи з колекції Національного музею історії України // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: матеріали Міжн. н.-практ. конф., м. Київ ... / редкол.: В.Г.Чернець (голова) та ін. – К.: НАКККІМ, 2017. – С.105–114.
6. Литовченко А. Портрет Івана Степановича Мазепи // Український портрет ХУІ–ХУІІІ ст.: каталог-альбом /НХМУ; авт.-упор.: Г.Белікова, Л. Членова. – 2-ге вид. – К., 2006. – С. 278.
7. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С.363.
8. Походяща О.Б. Атрибуція українського портретного живопису XVII–поч. XIX ст. / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Перші наукові читання, присвячені пам'яті професора Олександра Івановича МІНЖУЛІНА». – НАКККІМ. – 4 червня 2014. – С. 100–103.
9. Ровинський Д.А. Подробный словарь русских гравированных портретов. – СПб., 1899. – Т.І. – С.1022
10. Український портрет XVII–XX ст. /Д. Щербаківський, Ф.Ернст. – К., 1925 р. – 64 с.

Походящая Е.Б.

Портреты гетмана Ивана Мазепы с семейной коллекции Бутовичей

Статья посвящена исследованию портретов гетмана Ивана Мазепы из семейной коллекции Бутовичей, которые сегодня хранятся в Национальном музее истории Украины. Благодаря комплексному исследованию, автор рассматривает вопрос научной атрибуции произведений, их датировке и происхождению, идентификации портретируемого.

Ключевые слова: портрет, гетман Иван Мазепа, музей, научная атрибуция, Степан Бутович.

Pohodiashcha O.

Hetman's portraits Ivan Mazepa from the family collection of Butovich.

The article is devoted to the research of portraits of Hetman Ivan Mazepa from the family collection of Butovich, which are now keeping in the National Museum of History of Ukraine. Due to the complex study the author considers the issues of scientific attribution of portraits, their date and origin, identification of the portrait person.

Key words: portrait, hetman, Ivan Mazepa, museum, scientific attribution, Stephan Butovich.